

स्वच्छता आणि धर्म: बौद्ध धम्माच्या संदर्भाने

डॉ. धम्मनंद श्रीरंग गायकवाड

पाली विभागप्रमुख

रामदास आठवले महाविद्यालय, निलंगा

ता. निलंगा, जि. लातूर

प्रस्तावना :

स्वच्छता हा भारतीय संस्कृतीचा अविभाज्य अंग आहे. आपण सिंधू अर्थात नागरी संस्कृतीत देखील आपल्याला वैयक्तिक तसेच सांडपाण्याच्या विल्हेवाटीची पद्धतशीर अशी व्यवस्था दिसून येते. वैदिक धर्म असेल, जैनधर्म असेल किंवा बौद्ध धम्म असेल, या प्रत्येक धर्मांमध्ये स्वच्छते संदर्भाने विशिष्ट व्यवस्था पाहायला मिळेल. या पैकी बौद्ध धम्मामध्ये स्वच्छता, आरोग्य आणि पर्यावरण यांना खूप मोठ्या प्रमाणात महत्त्व दिलेले आहे. तरी आपण आपल्या शोध निबंधाचा विषय "स्वच्छता आणि धर्म: बुद्ध धम्माच्या संदर्भात" यावर प्रकाश टाकणार आहोत.

संशोधनाचा उद्देश:

1. मानवी जीवनात स्वच्छतेचे महत्त्व अभ्यासणे.
2. बौद्ध धम्मामध्ये स्वच्छतेला असलेले महत्त्व अभ्यासणे.

संशोधनाच्या मर्यादा :

प्रस्तुत शोध निबंध तयार करण्यासाठी प्रामुख्याने दुय्यम माहितीचा आधाघट्टला आहे. यात संबंधित पुस्तके, मासिके, वर्तमान पत्रातील आग्रलेख व इंटरनेट वरील माहिती आदींचा वापर करण्यात आला आहे. बौद्ध धम्मा हा पूर्णतः मानव केंद्रित असल्यामुळे या शोधनिबंधात पूर्णतः विषयाला न्याय देऊ असे होणार नाही. म्हणजेच काही पैलू तसेच मागे शिल्लक राहण्याची दाट शक्यता आहे. म्हणून हि या शोध निबंधाची सांगता येईल.

स्वच्छता आणि धर्म:

भारतीय धर्म व्यवस्थेतील वैदिक धर्म ज्याला आज आपण हिंदू धर्म म्हणतो यामधील 'जातीव्यवस्थेने व्यवसाय स्वातंत्र्य नाकारून प्रत्येक व्यवसायासाठी एक स्वतंत्र जात निर्माण केली. जिने जन्माला आल्यापासून मरेपर्यंत आपल्या जातीला ठरवून दिलेलेच काम केले पाहिजे असा दंडक घातला गेला. या व्यवस्थेनुसार सर्वात घाणेरडे काम म्हणजे साफसफाईचे काम आणि तिन्ही वरच्या वर्नाची सेवा करण्याचे काम शुद्र समजल्या जाणार्या

जातींवर सोपविण्यात आले. अशाप्रकारे स्वच्छतेची जबाबदारी अतिशुद्धांवर ज्यांना आपण अस्पृश्य जाती म्हणतो त्यांच्यावर सोपवून सगळ्या वरच्या जातींचा समाज निर्धास्त झाला. त्यामुळे 'स्वच्छता' हे आपल्या जातीचे काम नाही. ते अमुक - अमुक जातींचे आहे ही मानसिकता आजतागायत रुजली गेली आहे.'¹ ज्यामुळे भारतीय समाजात स्वच्छते विषयी असलेली मरगळ हि सांस्कृतिक असल्याचे जाणवते. या उलट जपान हे बौद्ध संस्कृतीचा वारसा जपणारे राष्ट्र आहे. येथी स्वच्छतेच्या गोष्टी मोठ्या आवडीने सांगितल्या जातात. जसे कि, सात मिनिटात अख्खी ट्रेन साफ करणार्या लोकांचा व्हिडीओ खूप व्हायरल झाला होता. दुसरे म्हणजे जपानच्या राष्ट्रीय फुटबॉल संघाचे चाहते हि स्वच्छता प्रेमी आहेत. २०१४ ला ब्राझील मध्ये तर २०१८ ला रशियात झालेल्या फुटबॉल वर्ल्ड कप मध्ये जपानच्या चाहत्यांनी खेळ संपल्यानंतर स्टेडीअम साफसूफ करत अनोखा मापदंड प्रस्तापित केला होता. जपानच स्वच्छता वेड नवं नाही. 'जपान मध्ये पाय ठेवणारा पहिला ब्रिटीश माणूस मॅरिनर विल अँडम्स, त्याने १६०० मध्ये जपान भेट दिली. त्यांनी स्वतःच चारित्र्य सॅमुराई विल्यम मध्ये त्यांनी जपान मधल्या स्वच्छतेच वर्णन केल आहे. इंग्लंडमध्ये घाणीचे साम्राज्य असताना जपानमध्ये सांडपाण्याची शिस्तबद्ध यंत्रणा तसेच सुंधित द्रव्याने आंघोळीसाठी व्यवस्था होती. वैयक्तिक स्वच्छतेच्या बाबतीत हलगर्जीपणा या मुळे जपानी माणसांना युरोपियन माणसाविषयी विचित्र वाटत होत.'² या ठिकाणी बौद्ध धम्मा बदल बोलत असताना पूर्णतः बौद्धमय असलेल्या राष्ट्रांचा आपसूकच उल्लेख करावा लागतो. जेने करून बौद्ध धम्मातील स्वच्छता आपल्याला योग्यरीत्या स्पष्ट करता येईल. स्वच्छतेच्या संदर्भाने बोलायचे झाले तर घरातील स्वच्छता हा रोजच्या कामातील घटक आहे. घरातील कचरा काढणे, धूळ साफ करणे, फरशी पुसणे आणि रोजच्या होणार्या सर्वप्रकारच्या कचऱ्यासाठी योग्य अशी विल्हेवाट व्यवस्था ठेवणे. हे आपणहि थोड्याफार प्रमाणात करत असतो. परंतु इ.सन. पूर्व ६ व्या शतकात होऊन

गेलेल्या तथागत बुद्धांनी आपल्या धम्माची जी पेरणी केली ती आजतागायत जगभर जोमाने फुलत आहे. जेव्हा जेव्हा तथागत धम्मोपदेश करतात तेव्हा तेव्हा ते मानवासंदार्भाने बोलत आहेत, मानवाच्या मना संदर्भाने बोलत आहेत, मानवी मनाच्या आरोग्या विषयी बोलत आहेत. मानवाच्या एकंदरीत सुखी, समृद्ध, प्रगतीशील आनंदी जीवनासंदार्भाने बोलत आहेत. विशेष म्हणजे यात 'स्वच्छता' मग ती मनाची असो कि शरीर व आसपासच्या परिसराची असो ती प्रकर्षाने त्यांनी केलेल्या उपदेशांचा संग्रह असलेल्या पाली त्रिपिठकाचा अभ्यास करत असताना क्षणाक्षणाला जाणवते.

तथागत बुद्ध दोन प्रकारची स्वच्छता सांगत असतात. एक म्हणजे 'मानवी मनाची स्वच्छता' ती अशी कि, 'आपल्या कटू भावना, बोचऱ्या आठवणी आणि निरुपयोगी संकल्पना असतात, ज्यांना मानसिक कचऱ्याची उपमा अगदी चपखल बसते.'³ अगदी अशाच मनाची स्वच्छता करण्याचे कार्य बुद्धांनी केले आहे. धम्मपदातील 'यमक वग्ग' मध्ये बुद्ध म्हणतात,

'मनोपुब्बङ्गमा धम्मा मनोसेट्ठा मनोमया ।

मनसा चे पसन्नेन भासती वा करोति वा ।

ततो 'नं सुखमन्वेति छाया 'व अनपायिनी ॥

अर्थात सर्व धर्म (चित्त प्रवृत्ती) प्रथम मनात उत्पन्न होतात, मनच प्रमुख आहे, सर्व धर्म मनोमय आहेत. जेव्हा कोणी मनुष्य साफ मनाने बोलतो अथवा कार्य करतो, तेव्हा सुख त्याच्यामागे असे लागते कि, जशी सोबत न सोडणारी सावली माणसाच्या मागे मागे.⁴ म्हणून मानवी मन शुद्ध असायला हवे जेणे करून स्वतःचे जीवन सुखी समाधानी होईल.

'यो च वन्तकसावस्स सीलेसु सुसमाहितो ।

उपेतो दमसच्चेन स वे कासाव मरहति ॥

अर्थात ज्याने आपल्या मनाचे मळ (चित्त विकार) दूर केले आहेत, जो सदाचारी आहे, संयम आणि सत्य युक्त आहे, त्यालाच निःसंशय पणे काषाय वस्त्र धारण करण्याचा अधिकार आहे.⁵

वरील संदर्भातून आपल्या असे लक्षात येते कि, बुद्ध सुदृढ मन असलेलेच व्यक्ती हे त्यांच्या धम्माचा भाग होऊ शकतात म्हणजेच खरे भिक्खू होऊ शकतात, बाकी एखाद्या गावाल्याप्रमाणे आहेत. मन स्वच्छ करण्यावर बुद्धांचा एवढा भर आहे कि, आपण धम्मपद वाचले तर याची परीचीती गाथा दर गाथा दिसून येते. बुद्ध त्यांच्या धम्मात मानवाला व त्याच्या मनाला केंद्रीभूत ठेऊनच आपल्या

अनुयायांसमोर प्रस्तुत होतात. खरे तर मनातील राग, द्वेष, लोभ, मोह, मत्सर, तृष्णा, आळस, असूया अशा विविध प्रकारच्या कचऱ्याला बाहेर काढण्याची एकदम मस्त अशी पद्धती सांगतात. जी पंचशील आणि अष्टांग मार्ग म्हणून प्रसिद्ध आहे. जो जगण्याचा सर्वोत्तम मार्ग आहे. विस्तार भयास्तव या मार्गाचा पूर्ण उल्लेख न करता या अष्टांग मार्गाचे आठवे अंग / मार्ग 'सम्यक समाधी' चा अभ्यास करू. समाधी ज्याला ध्यान, मेडीटेशन, विपस्सना नावानेही प्रचलित आहे. 'सम्यक समाधी म्हणजे चांगल्या विषयावर चित्ताला एकाग्र ठेवण्यास व ते धेय्य मिळवण्यास सहाय्यभूत ठरते ती सम्यक समाधी. प्रबुद्ध, सुखी, समृद्ध, सामंजस्यपूर्ण व प्रगतिशील सामाजिक अवस्थेला बुद्ध समाधी म्हणतात.'⁶ अलीकडे भारतात खूप मोठ्याप्रमाणात विपस्सना भावना केंद्रे निर्माण झाली आहेत. ते मानवाच्या मानतील सर्व प्रकारच्या विकृत रोगांना / कचऱ्यांना विपस्सना या वैज्ञानिक पद्धतीने काढून टाकण्याचे काम करत आहेत. याला संपूर्ण जगाची मान्यता आहे.

दुसरी म्हणजे 'आपल्या दैनंदिन स्वच्छता' या संदर्भाने आपण विनय पिठकाचा आधार घेऊ. ज्यामध्ये दैनंदिन स्वच्छतेला नियमात रूपांतरीत केले आहे. विनय पिठक बुद्धांची 'घटना' म्हणून ओळखले जाते. ज्यामध्ये वेगवेगळ्या प्रकारचे नियम बनवले आहेत. तसेच जो कोणी या नियमांचा भंग करेल त्याला वेगवेगळ्या विशिष्ट अशा शिक्षेचे हि प्रावधान करण्यात आले आहे. 'त्याकाळी भिक्खू विहारामध्ये इथे तिथे लघवी करीत असत. ज्यामुळे विहार दुर्गंधीत होऊन रोगराई होत असे. तेव्हा हि गोष्ट तथागतांच्या कानावर गेल्यानंतर त्यांनी मजबूत पक्क्या विटांची मुतारी बांधून घेण्याची व त्यातून येणारे पाणी झाकून मोठ्यानाल्या पर्यंत सोडण्याची व्यवस्था करण्याचा नियम बनवला.'⁷ तसेच पुढे शोचा संदर्भाने नियम बनवला तो असा, 'भिक्खू जेथे राहत तेथेच इकडे तिकडे शोच करत असत. ज्यामुळे दुर्गन्ध पसरून त्यांना वेगवेगळ्या आजारांना बळी पडावे लागे. हि बाब बुद्धांच्या लक्षात आली तेव्हा त्यांनी भिक्खुंसाठी जेथे कोठे आरामाची अर्थात विहाराची व्यवस्था करण्यात येत असे तेथे शोष खड्डे असलेले शोचालय बांधण्याचा नियम बनवला.'⁸ यामुळे भविष्यातील येणार्या विविध प्रकारच्या रोगांच्या प्रभावाला रोखण्याचा हा प्रघात तेव्हाच बुद्धांनी घालून दिला. तसेच वरील नियमांना पाचीतीय दोष या मध्ये स्थान देण्यात आले. विहाराच्या परिसरात दररोज झाड लोट होणार्या कचऱ्याचे व्यवस्थापन या संदर्भाने कसल्याच प्रकारची

शंका घेण्याचे कारण उरत नाही . जर ते मुत्रालय आणि -शोचालय ते हि आधुनिक पद्धतीचे. म्हणून बौद्ध धम्म स्वच्छतेला खूप मोठ्या प्रमणात महत्त्व देतो हे हि लक्षात येते. अंधोळीच्या संदर्भानेही नियम पाहायला मिळतात. तसेच 'पिण्याचे पाणी गाळून घेतल्याशिवाय पिता येणार नाही आणि जर कोणी तसे केले आहे हे सिद्ध झाले तर त्याला पाचीतीय दोष लावून शिक्षा होते.'^९ तसेच विनय पिठकात पोट खराब झाल्यामुळे स्वतःच्या मल - मूत्रात लोळत असलेल्या एका भिक्खुची कथा आहे. 'ज्याला स्वतः तथागतांनी आनंदाला पाणी आणायला सांगून आपण पाणी वाढले व आनंदाने धुतले. दोघांनी मिळून स्वच केलेल्या खाटेवर टाकून' १० सर्व भिक्खुना एकत्र करून एकमेकांच्या रोगाच्या काळात काळजी घेण्य संदर्भातला नियम बनवला.जो कि आरोग्याच्या काळजी सोबत सोबत त्या ठिकाणच्या स्वच्छतेचा प्रश्न मिटवणारा आहे.

समारोप :

एकंदरीत बौद्ध धम्मात मानवाच्या संपूर्ण स्वच्छतेचा विचार खूप छोट्या छोट्या दुष्परिणामांना लक्षात घेऊन केल्याचे लक्षात येते. मानवी मन हे वेगवेगळ्या विकारांनी मलीन होते आणि ते मनाचे विकार नष्ट करता येतात. अर्थात स्वच्छ करतात येतात व ते नष्ट करण्याची पद्धती ही बुद्धांनी सांगितले आहे. जे एका मानसशास्त्रातील तज्ञाचे

काम आहे असे आपण स्पष्टपणे जाणल्या शिवाय राहत नाही. मनाच्या स्वच्छते शिवाय सुसंस्कृत समाजाची कल्पनाच करू शकत नाही. व्यक्तिगत स्वच्छतेच्या संदर्भाने हि बुद्ध तत्पर असल्याचे आपल्याला दिसून येते. एकंदरीत बुद्धांच्या धम्मात या पृथ्वीवर असलेल्या कासल्याही घाणेला स्वच्छ करण्याची क्षमता आहे.

संदर्भ ग्रन्थ सूची:

1. आजचा सुधारक, जानेवारी -२०१५
2. bbc.com/Marathi- 12 oct. 2019
3. महाराष्ट्र टाईम - १२ फेब.२०२२ .
4. डॉ. भदंत आनंद कौसलायन : धम्मपद, बार्टी , पुणे- २०१५. पान. १.
5. डॉ. भदंत आनंद कौसलायन : धम्मपद, बार्टी , पुणे- २०१५. पान. २ .
6. डॉ. डी. डी. बंदीष्टे : गौतम बुद्धाचा धम्माच जगाला वाचवू शकेल, एक्सप्रेस पब्लिशिंग हाउस कोल्हापूर,२०१० .पान. १६९.
7. विनय पिठक : राहुल सांकृत्यायन , the corporate body of the Buddha educational foundation, Taiwan. पान. ४४६-४४७.
8. कित्ता. पान. ४४७-४४८ .
9. कित्ता. पान. ५९.
10. कित्ता. पान. २९१.